मधेसी समुदायमा वैवाहिक सम्बन्धबिच्छेदका कारणहरु

(रुपन्देही जिल्लाको एक अध्ययन)

त्रिभुवन विश्व विद्यालय मानबिकी तथा सामाजिकशास्त्र
सङ्काय अन्तर्गतसमाजशास्त्र विषयको स्नातकोत्तर
तहको उपाधि प्राप्तिको लागि प्रस्तुत

शोध पत्र

शोधकर्ता:

मोहराज शर्मा

क्याम्पस रोल नं. १९२/०६७

परीक्षा क्रमाङ्क. ४८०४७९/०७१

त्रि.वि. दर्ता नं. ९-२-४८-३४८६-२००६

समाजशास्त्र तथा ग्रामिण विकास विभाग

पृथ्वीनारायण क्याम्पस

कास्की, पोखरा

२०७४

सिफारीस पत्र

त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र सङ्काय अन्तरर्गत समाजशास्त्र बिभाग स्नातकोत्तर तहको अंशिक आवश्यकता परिपूर्तिका लागि मोहराज शर्माले तयार पार्नु भएका **मधेसी समुदायमा वैवाहिक सम्बन्धविच्छेदका कारणहरु : रुपन्देही जिल्लाको एक अध्ययन** शीर्षकको शोधपत्र मेरो निर्देशनमा रहि तयार पार्नु भएको हो । यस शोधकार्यसंग म पुर्ण सन्तुष्ट छु । प्रस्तुत शोधकार्य समय सापेक्ष र मौलिक भएकाले यसको आवश्यक मुल्याङ्कनका लागि सिफारीस गर्दछु ।

....

उप.प्रा.शङ्करनाथ पौडेल

शोध निर्देशक

समाजशास्त्र तथा ग्रामीण विकास विभाग

पृथ्वीनारायण क्याम्पस

कास्की, पोखरा

मिति ....

स्वीकृति पत्र

त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र सङ्काय,स्नातकोत्तर तह दोस्रो बर्षको समाजशास्त्र बिषयको आंशिक पाठ्यासंको प्रयोजनका लागि परीक्षार्थी मोहराज शर्माले प्रस्तुत गर्नु भएको **मधेसी समुदायमा वैवाहिक सम्बन्धविच्छेदका कारणहरु : एक समाजशास्त्रीय अध्ययन** शीर्षकको शोधकार्यलाई शोध मुल्याङ्कन समितिबाट स्वीकृत गरिएको छ ।

शोधपत्र मुल्याङ्कन समिति

प्रा.डा. विश्वकल्याण पराजुली — विभागीय प्रमुख — ....
समाजशास्त्र तथा ग्रामीण विकास विभाग
पृथ्वीनारायण क्याम्पस

उप प्रा. तेज नारायण सुवेदी — बाह्य निर्देशक — ....

उपप्रा. शङ्करनाथ पौडेल — शोध निर्देशक — ....
समाजशास्त्र तथा ग्रामीण विकास विभाग
पृथ्वीनारायण क्याम्पस

मिति ....

कृतज्ञताज्ञापन

सर्बप्रथम त मलाई यस **मधेसी समुदायमा वैवाहिक सम्बन्धविच्छेदका कारणहरु : रुपन्देही जिल्लाको एक अध्ययन**शीर्षकमा शोधकार्य गर्न अनुमति दिने समाजशास्त्र तथा ग्रामीण विकास विभाग पृथ्वीनारायण क्याम्पसप्रति कृतज्ञ छु । यस शोधकार्यमा प्रत्यक्ष रुपमा सहयोग गर्नुहुने समाजशास्त्र विभागका आदरणीय गुरु उप.प्रा. शङ्करनाथ पौडेलद्वारा आफ्नो अमुल्य समय, सल्लाह र सहयोग सहित अति सरल र सहज रुपमा मार्गनिर्देशन गर्नुभएकोले आभार प्रकट गर्न चाहन्छु ।

पृथ्वीनारायाण क्याम्पसका समाजशास्त्र विभागका विभागीय प्रमुख प्रा.डा. विश्वकल्याण पराजुलीज्यू,साथै प्रत्यक्ष अप्रत्यक्ष रुपमा सहयोग गर्नुहुने गुरुहरु, पृथ्वीनाराण क्याम्पस पुस्तकालयका कर्मचारी लगायत सम्पूर्ण क्याम्पस परिवारलाई धन्यबाद दिन चाहन्छु ।

यस शोधकार्यको तथ्यांक संकलनका क्रममा सहयोग गर्नुहुने रुपन्देही जिल्ला अदालत सिद्धार्थनगरका श्रेस्तेदार श्री खिमानन्द पाण्डे र तथ्यांक बिभागका प्रमुख श्री कृष्णप्रसाद भट्राई लाई धन्यबाद दिन चाहन्छु ।

अन्त्यमा मलाई यस शोधकार्य गर्न र आज सम्म हरेक क्षेत्रबाट सहयोग र हौसला प्रदान गर्नुहुने मेरो घरपरिवार बुबा नारायाण प्रसाद उपाध्याय आमा भीमकला उपाध्याय, दाजु भाउजू, दिदी, भाइ बहिनी, श्रीमती कविता पौडेल तथा साथीहरुप्रति अन्तरहृदय देखि नै कृतज्ञ छु । साथै यस शोधपत्र लेखनका क्रममा सहयोग गर्नुहुने राजीव घिमिरेज्यू प्रति पनि आभार व्यक्त गर्दछु । यस शोधकार्यमा प्रत्यक्ष अप्रत्यक्ष रुपमा सहयोग गर्नुहुने सम्पूर्ण महानुभावहरु र अध्ययनमा संलग्न हुनु भएका सम्पुर्ण उत्तरदाताहरुको समय र सहयोगका लागि धन्यवाद व्यक्त गर्न चाहान्छु ।

मोहराज शर्मा

शोधसार

*यस शोधपत्र***मधेसी समुदायमा वैवाहिक सम्बन्धविच्छेदका कारणहरु : रुपन्देही जिल्लाको एक अध्ययन***शीर्षकमा रहेको छ । विभिन्न रिपोर्ट तथा अदालती तथ्यांक अनुसार पछिल्लो सयममा सम्पुर्ण नेपालको साथै यस क्षेत्रमा पनि सम्बन्धबिच्छेदका घटनाहरुमा बृद्धि भएको पाईन्छ । सम्बन्धबिच्छेद दुई व्यक्तिहरु बिचको व्यक्तिगत बिषय भएता पनि यसको प्रत्यक्ष प्रभाव व्यक्ति परिवारको साथै समाजिक संस्थाहरुमा समेत पनि परेको हुन्छ । यसको अध्ययनका लागि समाजशास्त्रिय दृष्टिकोण उपयुक्त ठानि सोही अनुरुप अध्ययन गरिएको छ । रुपन्देही जिल्लामा आ.ब. २०७२/०७३ भित्र सम्बन्धबिच्छेदका कुल २२२ घटनाहरु फछ्यौट भएका मध्ये मधेसी समुदायका ४३ जोडीबाट प्रतिनिधिमुलक रुपमा २५ जोडी उत्तरदाताको रुपमा छनौट गरिएको थियो । यस अध्ययनका उद्देश्य मधेसी समुदायमा सम्बन्ध विच्छेदको आन्तरिक तथा बाह्य कारणको खोजी गर्नु रहेको छ ।*

यस शोधपत्रमा रुपन्देही जिल्ला लगायत नेपाली समाजमा बढ्दो सम्बन्धबिच्छेदको अबस्थाकोअध्ययन गरिएको छ । सौद्धान्तिक बिश्लेषण र पूर्ब साहित्य अध्ययनका लागि प्रकायात्मक सिद्धान्त, महिलावादी सिद्धान्त, विश्वव्यापीकरण र पुँजीबादको प्रभाव, विभिन्न धर्मशास्त्रहरुमा विबाह र सम्बन्धबिच्छेदको व्यबस्था, नेपालमा सम्बन्धबिच्छेदको कानुनी व्यबस्था, सामाजिक सांस्कृतिक अबस्थाको आदिको अध्ययन गरी बिश्लेषण गरिएको छ ।

प्रस्तुत शोधपत्रमा प्राथमिक र द्वितिय दुबै खालका तथ्यांकहरुको संकलन गरिएको छ । यसका साथै आबस्यकता अनुरुप संख्यात्मक र गुणात्मक तथ्यांकहरु पनि संकलन गरिएको छ । तथ्यांक संकलनका लागि कार्यक्षेत्र अध्ययन,अन्तरवार्ता अनुसूची र द्वितीय स्रोतको प्रयोग गरिएको छ । प्राप्त तथ्यांकहरुलाई आवश्यक बिश्लेषण गरि निष्कर्ष निकालिएको छ ।

समाज बिकासको क्रमसगै सामाजिक संस्थाहरुको प्रकार्यमा पनि परिबर्तन आएको छ । बिबाहलाई सात जन्मको बन्धन मान्ने हाम्रो पुर्बिय समाजमा परिबर्तित समय र समाज संगै दाम्पत्य जीवनमा बिभिन्न दरारहरु सृजना भएका छन । बढ्दो शहरिकरण, औद्योगीकरण, पश्चिमा संस्कृतिको अवलम्बनमा तिब्रता, पूँजीवादको विकाससंगै घरपरिवार र नातासम्बन्धलाई कम महत्व दिनु,महिलाहरु शिक्षित, महिलामैत्री कानुनको निर्माण, महिला सशक्तिकरण, वैदेशिक रोजगार र सामाजिक मिडियाको बढ्दो प्रयोग महिला उत्पादन प्रणालीमा सक्षम बन्न सक्नु आदि कारणहरुले नयाँ पुस्ताहरुमा सम्बन्धबिच्छेद दर बढि

रहेको देखिएको छ । परम्परागत कारणहरु जस्तै लागु पदार्थ तथा मादक पदार्थको सेवन, मानशिक तथा शारिरीक हिंसा, सन्तानहरुको भबिश्यको चिन्ता जस्ता कारणहरुले पनि समाजमा सम्बन्धबिच्छेदका घटनाहरु भएको पाईन्छ । त्यस्तै पछिल्लो समयमा रोजगारीका लागि बिदेशिने युवाहरुको सख्यामा बृद्धि ले आर्थिक रुपमा सुदृढ भएपनि पारिवारीक रुपमा निकै कमजोर रहेका पाइन्छ ।

सम्बन्धबिच्छेदलाई राम्रो नमान्ने हाम्रो समाजमा सम्बन्धबिच्छेद पछिको अबस्थालाई हेर्दा व्यक्ति परिवार र समाजमा सापेक्ष बन्न सकेको देखिदैन । पितृसत्तात्मक चिन्तनको प्रभाब अझै पनि समाजमा कायमै रहेको, महिलालाई बिबाह पश्चात पुरुषको घरमा जानुपर्ने आदि कारणले सम्बन्धबिच्छेद पश्चातको अवस्थामा पुरुषको तुलनामा महिलाहरुलाई अझ बढि असहज अवस्था रहेको छ ।

विषयसूची

सिफरिसपत्र i

स्वीकृतपत्र ii

कृतज्ञताज्ञापन iii

विषयसूची iv

तालिका सूची vii

सोधसार viii

अध्याय एक : परिचय

१.१ अध्ययनको पृष्ठभूमि १

१.२ समास्याको कथन ३

१.३ अध्ययनको उद्देश्य ४

१.४ अध्ययनको महत्व ४

१.५ अध्ययनको सीमा ५

१.६ अध्ययनको संगठन ६

अध्याय दुई : सम्बन्धित साहित्यको पुनरावलोकन

२.१ परिचय ७

२.२. सैद्धान्तिक समिक्षा १०

२.३. अवधारणागत खाका १६

अध्याय तीन : अनुसन्धान विधि

३.१ अध्ययन क्षेत्र छनोटको औचित्यता १८

३.२ अनुसन्धान ढाँचा १८

३.३ नमुना छनौट विधि १८

३.४ तथ्याकंको प्रकृति र स्रोतहरु १९

३.५ प्राथमिक तथ्याङ्क संकलन विधि १९

३.६ द्वितीय तथ्याङ्क संकलन विधि १९

३.७ तथ्याङ्कको प्रस्तुति र विश्लेषण २०

अध्याय चार : तथ्याङ्क व्याख्या तथा विश्लेषण

४.१ अध्ययन क्षेत्रको परिचय २१

४.१.१ सामाजिक साँस्कृतिक अवस्था २१

४.१.२ जिल्लाको आर्थिक अवस्था २२

४.१.३ शैक्षिक अवस्था २२

४.१.४ धार्मिक अबस्था २३

४.१.५ जिल्लाको मानव विकास सूचाङ्क २४

४.२ उत्तरदाताहरुको अन्य अबस्था २५

४.२.१ लैङ्गिक संरचना २५

४.२.२ जातिगत संरचना २६

४.२.३ पारिबारको आर्थिक अबस्था २७

४.२.४ शैक्षिक अवस्था २८

४.२.५ विवाह गर्दाको उमेर २९

४.२.६ विवाहको किसिम २९

४.२.७विवाहको समयमा चिनजानको अबस्था ३१

४.३ सम्बन्धबिच्छेदका कारणहरु ३२

४.३.१ रोजगारीको अबस्था ३३

४.३.२ शैक्षिक असमानता ३४

४.३.३ आमसञ्चारको प्रयोग ३५

४.३.४ दाईजो वा तिलक प्रथाको अवस्था ३६

४.३.५ विवाहित दम्पत्ती बसाइको अवस्था ३७

४.३.६ श्रीमान श्रीमति बिचहुने बिबादका मुख्य बिषयहरु ३९

४.४ सम्बन्धबिच्छेद र तत्पश्चातको अबस्था ४१

४.४.१ सम्बन्धबिच्छेदको लागि दर्ता गर्ने लौगिंक अबस्था ४१

४.४.२ सम्बन्धबिच्छेद गर्दाको उमेर ४२

४.४.३ बैबाहिक जीबनको अन्त्य ४३

४.४.४ सन्तानको अबस्था ४४

४.४.५ क्षतिपुर्ति वा मानाचामल को अबस्था ४५

४.४.६ समाजले गर्ने व्यबहार ४६
४.४.७ हालको रोजगारीको अबस्था ४७
४.४.८ हालको बसाईको अबस्था ४८
४.४.९ सम्बन्धबिच्छेद पस्चातको अनुभब ४९
४.४.१० व्यक्ति तथा सामाजिक जीवनमा परेको प्रभाब ५०

अध्याय पाँच : अध्ययनको निष्कर्ष र सुझाव

५.१ अध्ययनको सारांश ५२
५.२ उपलब्धिहरु ५३
५.३ निष्कर्ष ५४
५.४ सुझावहरु ५७

सन्दर्भ सामग्री

अनुसूची एक : अन्तरवार्ता अनुसूची

तालिकासूची

तालिका		पृष्ठ
४.१	जिल्लाको शौक्षिक अबस्था	२३
४.२	धर्मको आधारमा जनसंख्याको बितरण	२४
४.३	जिल्लाको मानब बिकास सुचकांकको अबस्था	२५
४.४	जातिगत संरचना	२६
४.५	परिवारको आर्थिक अबस्था	२७
४.६	उत्तरदाताको शैक्षिक अबस्था	२८
४.७	बिबाह गर्दाको उमेर	२९
४.८	उत्तरदाताको बिबाहको किसिम	३०
४.९	बिबाहको जातिगत अबस्था	३१
४.१०	चिनजान/पहिचानको अबस्था	३२
४.११	सम्बन्धबिच्छेद पुर्बको अबस्था	३४
४.१२	आमसंञ्चारको प्रयोगलाई लिएर बिबाद	३६
४.१३	दाईजोको अबस्था	३७
४.१४	विवाहित दम्पत्ती बसाइको अवस्था	३८
४.१५	सम्बन्धबिच्छेदको निबेदन दर्ता गराउने	४२
४.१६	सम्बन्धबिच्छेद गर्दाको उमेर	४३
४.१७	बैबाहिक जीवनको अन्त्य	४४
४.१८	सन्तानको अबस्था	४५
४.१९	सम्पत्ति वा मानाचामल को अबस्था	४६
४.२०	समाजले गर्ने व्यबहार	४७
४.२१	हालको रोजगारीको अबस्था	४८
४.२२	सम्बन्धबिच्छेद पस्चातको बसाईको अबस्था	४८
४.२३	सम्बन्धबिच्छेद पस्चातको महसुस	४९